

ओ३म्

अथ तृतीयाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥

ओं विश्वानि देव सवितर्दुःशितानि परां सुव । यद्भद्रं तन्न आसुव ॥ १ ॥

अथ पञ्चमस्य पञ्चमस्य सूक्तस्य वामदेव ऋषिः । वैश्वानरो

देवता । १ विराद् त्रिष्टुप् । २ । ५ । ६ । ७ । ८ । ११

निचृत्त्रिष्टुप् । ३ । ४ । ६ । १२ । १३ । १५

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । १० । १४ भुरिक्

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथाग्निदृष्टान्तेन राजविषयमाह ॥

अब तृतीयाष्टक में पांचवें अध्याय और चतुर्थमण्डल में पञ्चमसूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में अग्नि के दृष्टान्त से राजविषय को कहते हैं ॥

वैश्वानराय मीह्लुषे सजोषाः कथा दाशेमः अग्नये बृहत् ।
अनूनेन बृहता वक्षथेनोप स्तभायदुप भिन्न रोधः ॥ १ ॥

वैश्वानराय मीह्लुषे । सजोषाः । कथा । दाशेमः । अग्नये । बृहत् । भाः ।
अनूनेन । बृहता । वक्षथेन । उप । स्तभायत् । उपमित् । न । रोधः ॥ १ ॥

पदार्थः—(वैश्वानराय) विश्वेषु नायकाय (मीह्लुषे) सेचकाय (सजोषाः) समानप्रीतिसेवनाः । अत्र वचनव्यत्ययेनैकवचनम् । (कथा) केन प्रकारेण (दाशेम) दद्याम (अग्नये) वह्निवद्वर्त्तमानाय विदुषे राज्ञे (बृहत्) महत् (भाः) यो भाति सः (अनूनेन) न्यूनतारहितेन (बृहता) महता (वक्षथेन) रोषेण (उप) (स्तभायत्) स्तम्भीयात् (उपमित्) य उपमिनोति सः (न) इव (रोधः) रोधनम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे राजन् यस्त्वं बृहद्भा उपमिद्रोधो नानूनेन बृहता वक्षथेन राज्यमुप स्तभायत्तस्मै वैश्वानराय मीह्लुषेऽग्नये सजोषा वयं सुखं कथा दाशेम ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः—ये सूर्यविद्युद्वत्सद्गुणप्रकाशका जलावरणमित्र दुष्टानां निरोधकाः स्वात्मवत्सुखदुःखहानिलाभाञ्जानन्तो राज्यं कुर्वन्ति ते दण्डन्यायं प्रचालयितुं शक्नुवन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे राजन् जो आप (बृहत्) बड़े (भाः) शोभित नापने वाले और (रोधः) रोकने को (उपमित्) अलग करता है उस के (न) समान (अनूनेन) न्यूनता से रहित (बृहता) बड़े (वक्षथेन) क्रोध से राज्य को (उप,स्तभायत्) रोकै उस (वैश्वानराय) सब में नायक (मीह्वृसे) सेचन करने वाले (अग्रये) अग्नि के सदृश वर्तमान विद्वान् राजा के लिये (सजोषाः) तुल्य प्रीति के सेवन करने वाले हम लोग सुख को (कथा) किस प्रकार से (दाशेम) देवै ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार हैः—जो लोग सूर्य और विजुली के सदृश उत्तम गुणों के प्रकाश करने और जल के रोकने वाले पदार्थ के सदृश दुष्टों के रोकने वाले और अपने सदृश सुख दुःख हानि और लाभ को जानते हुए राज्य करते हैं वे दण्ड और न्याय को चला सकते हैं ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को० ॥

**मा निन्दन् ये इमां मह्यं रातिं देवो ददौ मर्त्याय स्वधावान् ।
पाकाय गृत्सो अमृतो विचेता वैश्वानरो नृतमो यहो अग्निः ॥ २ ॥**

मा । निन्दन् । यः । इमाम् । मह्यम् । रातिम् । देवः । ददौ । मर्त्याय ।
स्वधावान् । पाकाय । गृत्सः । अमृतः । विचेता । वैश्वानरः । नृतमः ।
यहः । अग्निः ॥ २ ॥

पदार्थः—(मा) (निन्दन्) (यः) (इमाम्) (मह्यम्) (रातिम्) दानम् (देवः) दाता (ददौ) ददाति (मर्त्याय) मनुष्याय (स्वधावान्) बह्वन्नाद्यैश्वर्य्यः (पाकाय) परिपक्वव्यवहाराय (गृत्सः) यो गृणाति स मेधावी (अमृतः) मृत्यु-रहितः (विचेताः) विविधानि चेतांसि संज्ञानानि ज्ञापनानि वा यस्य सः (वैश्वानरः) विश्वेषु नरेषु प्रकाशमानः (नृतमः) अतिशयेन नायको नरोत्तमः (यहः) महान् (अग्निः) सूर्य इव ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यः स्वधावानमृतो विचेता वैश्वानरो नृतमो यहो गृत्सोऽग्निर्देवः पाकाय मर्त्याय मह्यमिमां रातिं ददौ तं मा निन्दत ॥ २ ॥

भावार्थः—हे राजप्रजाजना योग्य्यादिगुणयुक्तः सर्वेभ्यः सुखदाता राजा शुभगुणः स्यात्तस्य निन्दां दुष्टस्य प्रशंसां कदाचिन्मा कुरुत ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (स्वभावान्) बहुत अन्न आदि ऐश्वर्य से युक्त (अमृतः) मृत्यु से रहित (विचेताः) अनेक प्रकार के अच्छे प्रकार ज्ञान होना वा ज्ञान कराने के प्रकार जिसके ऐसे (वैश्वानरः) सम्पूर्ण मनुष्यों में प्रकाशमान (नृतमः) अत्यन्त नायक वा मनुष्यों में श्रेष्ठ (यत्नः) बड़ा (गृत्सः) उपदेशदाता बुद्धिमान् (अग्निः) सूर्य के समान (देवः) देनेवाला पुरुष (पाकाय) परिपक्व व्यवहार वाले (मर्त्याय, मह्यम्) मुक्त मनुष्य के लिये (इमाम्) इस (रातिम्) दान को (ददौ) देता है उसकी (मा) मत (निन्दत) निन्दा करो ॥ २ ॥

भावार्थः—हे राजा और प्रजाजनो ! जो अग्नि आदि के गुणों से युक्त और सब के लिये सुख देनेवाला राजा उत्तम गुणवाला होवे उसकी निन्दा और दुष्ट की प्रशंसा कभी मत करो ॥ २ ॥

अथ मेधाविना किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

अब मेधावि पुरुष को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ॥

**सामं द्विवर्हं महिं तिग्मभृष्टिः सहस्ररेता वृषभस्तुर्विष्मान् ।
पदं न गोरपगूढलं विविद्वानग्निर्मह्यं प्रेदुर्बोचन्मनीषाम् ॥ ३ ॥**

सामं । द्विवर्हं । महिं । तिग्मभृष्टिः । सहस्ररेताः । वृषभः । तुर्विष्मान् । पदम् । न । गोः । अपगूढलम् । विविद्वान् । अग्निः । मह्यम् । प्र । इत् । ऊं इति । बोचत् । मनीषाम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(साम) सिद्धान्तितं कर्म (द्विवर्हः) द्वाभ्यां विद्याविनयाभ्यां वृद्धः (महि) महत् (तिग्मभृष्टिः) तिग्मा तीव्रा भृष्टिः परिपाको यस्य सः (सहस्ररेताः) अतुलवीर्यः (वृषभः) वृषभ इव श्रेष्ठः (तुर्विष्मान्) बहुबलः (पदम्) पादचिह्नम् (न) इव (गोः) धेनोः (अपगूढलम्) गुप्तम् (विविद्वान्) विशेषेण विपश्चित् (अग्निः) पावक इव तेजस्वी (मह्यम्) जिज्ञासवे (प्र) (इत्) एव (उ) (बोचत्) प्रोच्यात् (मनीषाम्) प्रज्ञाम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—यो द्विवर्हो तिग्मभृष्टिः सहस्ररेता वृषभ इव तुर्विष्मानग्निरिव विविद्वान् गोरपगूढलं पदं न मह्यं मनीषां महि साम च प्रबोचत्स इदु अस्माभिः सत्कर्त्तव्यः ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—स एव श्रेष्ठो विद्वान् यः सर्वान् प्रमां प्रापयेत् ।
यथा गोः पदमन्विष्य गां प्राप्नोति तथैव पदार्थविद्या प्राप्तव्या ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो (द्विवर्हाः) दो अर्थात् विद्या और विनय से वृद्ध (निम्न-
भृष्टिः) तीव्र परिपाक जिसका ऐसा (सहस्रेताः) परिमाण रहित पराक्रमयुक्त
(वृषभः) बैल के सदृश श्रेष्ठ (तुविष्मान्) बहुत बलयुक्त (अग्निः) अग्नि के
सदृश तेजस्वी और (विविद्वान्) विशेष करके पण्डित (गोः) गौ के (अपगू-
ह्वम्) गुप्त (पदम्) पैरों के चिह्न के (न) सदृश (मह्यम्) मुझ जनने की
इच्छा करने वाले के लिये (मनीषाम्) बुद्धि और (महि) बड़े (साम) सिद्धा-
न्तित कर्म को (प्र, वोचत्) कहै (इत्, उ) फिर वही हम लोगों से सस्कार
करने योग्य है ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा वाचकलु०—वही श्रेष्ठ विद्वान् है कि जो सब
के लिये यथार्थज्ञान करावे । जैसे गौ के पैरों के चिह्न को खोज के गौ को प्राप्त
होता है वैसे ही पदार्थविद्या प्राप्त करने योग्य है ॥ ३ ॥

अथ सर्वसुखकरराजविषयमाह ॥

अब सब को सुख करने वाले राजविषय को० ॥

प्र ताँ अग्निर्बभसत्तिग्मज्जम्भस्तपिष्ठेन शोचिषा यः सुराधाः ।
प्र ये भिनन्ति वरुणस्य धाम प्रिया मित्रस्य चेततो ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

प्र । तान् । अग्निः । बभसत् । तिग्मज्जम्भः । तपिष्ठेन । शोचिषा ।
यः । सुराधाः । प्र । ये । भिनन्ति । वरुणस्य । धाम । प्रिया । मित्रस्य ।
चेततः । ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

पदार्थः—(प्र) (तान्) (अग्निः) पावक इव (बभसत्) दीप्येद्भर्त्सेत्
(तिग्मज्जम्भः) तिग्मानि गात्रविनमनानि यस्य सः (तपिष्ठेन) अतिशयेन तापयुक्तेन
(शोचिषा) तेजसा (यः) (सुराधाः) शोभनधनः (प्र) (ये) (भिनन्ति) हिंस-
न्ति (वरुणस्य) श्रेष्ठस्य (धाम) जन्मस्थाननामानि (प्रिया) कमनीयानि (मित्रस्य)
सख्युः (चेततः) संज्ञापकस्य (ध्रुवाणि) निश्चलानि दृढानि ॥ ४ ॥

अन्वयः—योऽग्निरिव तिग्मज्जम्भस्तपिष्ठेन शोचिषा सुराधाः सन् ये चेततो
वरुणस्य मित्रस्य प्रिया ध्रुवाणि धाम प्रमिणन्ति तान् प्रबभसत्स एव सर्वस्य सुख-
करो जायते ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा प्रदीतोऽग्निः प्राप्तशुष्कमाद्रे च दहति तथैव यः स्वार्थिनः परस्य सुखविनाशकान् हन्ति स प्रशंसितो भवति ॥ ४ ॥

पदार्थः—(यः) जो (अग्निः) अग्नि के सदृश (तिग्मजम्भः) तीक्ष्ण शरीर शिथिल करने वाली जम्भवाई वाला (तपिष्ठेन) अत्यन्त ताप अर्थात् दीप्तियुक्त (शोचिषा) तेज से (सुराधाः) उत्तम धन वाले होते हुए (ये) जो लोग (चेततः) चैतन्य कराने वाले (वरुणस्य) श्रेष्ठ (मित्रस्य) मित्र के (प्रिया) सुन्दर और (ध्रुवाणि) निश्चल अर्थात् दृढ़ (धाम) जन्मस्थान नामों का (प्र, मिनन्ति) नाश करते हैं (तान्) उन को (प्र, बभसन्) तिरस्कार करै वही सब को सुख करने वाला होता है ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे प्रदीप्त अग्नि प्राप्त हुए शुष्क और गीले पदार्थ को जलाता है वैसे ही जो पुरुष अपने प्रयोजनसाधक स्वार्थी और अन्यपुरुष के सुख नाश करने वालों को नाश करते हैं वह प्रशंसित होता है ॥ ४ ॥

अथ राजविषये दण्डविचारमाह ॥

अथ राजविषय में दण्डविचार को० ॥

**अभ्रातरो न योषणो व्यन्तः पतिरिपो न जनयो दुरेवाः ।
पापासः सन्तो अनृता असत्या इदं पदमजनता गभीरम् ॥ ५ ॥ १ ॥**

**अभ्रातरः । न । योषणः । व्यन्तः । पतिरिपः । न । जनयः । दुः-
एवाः । पापासः । सन्तः । अनृताः । असत्याः । इदम् । पदम् । अजनत ।
गभीरम् ॥ ५ ॥ १ ॥**

पदार्थः—(अभ्रातरः) अबन्धुरिव वर्त्तमानाः (न) इव (योषणः) भार्याः (व्यन्तः) प्राप्नुवन्त्यः (पतिरिपः) पत्युर्भूमीः । रिप इति पृथ्वीनाम । निघं० १ । १ । (न) इव (जनयः) जायाः (दुरेवाः) दुर्व्यसनाः (पापासः) अधर्माचाराः (सन्तः) (अनृताः) असत्यवादिनः (असत्याः) असत्याचरणाः (इदम्) (पदम्) (अजनत) जनयन्ति । अत्र संहितायामिति दीर्घः (गभीरम्) गहनम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—येऽनृता असत्या दुरेवाः पापासस्तन्तो दुष्टा अभ्रातरो न योषणः पतिरिपो न व्यन्तो जनय इदं गभीरं पदं दुःखमजनत ते सदैव ताडनीयाः ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे मनुष्या या स्त्री भ्रातृवदनुकूला नानुकूला शत्रु-
वद्विरोधिनी ये च घोरपापिनः सर्वेषां पीडकाः स्युस्तान्दूरतस्त्यजत ॥ ५ ॥

पदार्थः—जो (अनृताः) मिथ्या बोलने और (असत्याः) मिथ्या आ-
चरण करने वाले (दुरेवाः) दुष्टव्यसनों से युक्त (पापासः) अधर्माचरण करते
(सन्तः) हुए दुष्ट (अभ्रातरः) जैसे बन्धुभिन्न जन (नः) वैसे और जैसे
(योषणः) स्त्रियां (पतिरिपः) पति की भूमि को (न) वैसे (व्यन्तः) प्राप्त
हुई (जनयः) स्त्रियां (इदम्) इस (गभीरम्) गम्भीर (पदम्) स्थान को (अ-
जनत) उत्पन्न करती हैं वे सदा ही ताड़न करने योग्य हैं ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—हे मनुष्यो! जो स्त्री भाई के सदृश अनु-
कूल नहीं और जो अनुकूल हो तो शत्रु के सदृश विरोध करने वाली हो और
जो घोर पापीजन सब के पीड़ा देने वाले हों उन का दूर से त्याग करो ॥ ५ ॥

अथाध्यापकविषयमाह ॥

अब अध्यापकविषय को ॥

इदं मे अग्ने कियते पावकामिनते गुरुं भारं न मन्म । बृहद्-
धाथ धृषता गभीरं यहं पृष्ठं प्रयसा सप्तधातु ॥ ६ ॥

इदम् । मे । अग्ने । कियते । पावक । अमिनते । गुरुम् । भारम् । न ।
मन्म । बृहत् । दधाथ । धृषता । गभीरम् । यहम् । पृष्ठम् । प्रयसा । सप्त-
धातु ॥ ६ ॥

पदार्थः—(इदम्) (मे) मह्यम् (अग्ने) पावकवद्वर्त्तमान (कियते)
अल्पसामर्थ्याय (पावक) पवित्रकर (अमिनते) अर्हिसकाय (गुरुम्) महान्तम्
(भारम्) (न) इव (मन्म) विज्ञानम् (बृहत्) वर्धकम् (दधाथ) धेहि । अत्र
वचनव्यत्ययेन बहुवचनम् (धृषता) प्रगल्भेन सह (गभीरम्) (यहम्) महत्
(पृष्ठम्) प्रच्छनीयम् (प्रयसा) प्रीतेन (सप्तधातु) सुवर्णादयस्सप्तधातवो
यस्मिन् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे पावकाग्ने त्वं कियतेऽमिनते मे गुरुं भारं न मन्म धृषता प्रय-
सेदं बृहद्गभीरं पृष्ठं यहं सप्तधातु धनं दधाथ ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—येऽल्पज्ञा विद्यार्थिनश्च ज्ञानिनो विदुषः सकाशाद्-
विज्ञानं धनसाधनं च याचन्ते ते विद्वांसो जायन्ते ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (पावक) पवित्र करने वाले (अग्ने) अग्नि के सदृश वर्तमान आप (कियते) थोड़े सामर्थ्य से युक्त (अमिनते) नहीं हिंसा करने वाले (मे) मेरे लिये (गुरुम्) बड़े (भारम्) भार के (न) सदृश (मन्म) विज्ञान को तथा (धृषता) ढीठ और (प्रयसा) प्रसन्न के साथ (इदम्) इस (बृहत्) बढ़ाने वाले (गभीरम्) गम्भीर (पृष्ठम्) पूछने योग्य (यहम्) बड़े (सप्तधातु) सुवर्ण आदि सातों धातु जिस में ऐसे धन को (दधाथ) धारण कीजिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो अल्पज्ञ और विद्यार्थी जन ज्ञानी विद्वान् के समीप से विज्ञान और धन के साधन की याचना करते हैं वे विद्वान् होते हैं ॥ ६ ॥

अथ विवाहपरत्वेनोपदेशविषयमाह ॥

अब विवाहपरता से उपदेशविषय को० ॥

तमिन्न्वेव समना समानमभि कृत्वा पुनती धीतिरश्याः। ससस्य चर्मन्नाधि चारु पृश्नेरभैरुप आरुपितं जवारु ॥ ७ ॥

तम् । इत् । नु । एव । समना । समानम् । अभि । कृत्वा । पुनती । धीतिः । अश्याः । ससस्य । चर्मन् । अधि । चारु । पृश्नेः । अग्ने । रुपः । अरुपितम् । जवारु ॥ ७ ॥

पदार्थः—(तम्) (इत्) अपि (नु) (एव) (समना) सदृशी (समानम्) तुल्य पतिम् (अभि) (कृत्वा) प्रज्ञया (पुनती) पित्रा पवित्रयन्ती (धीतिः) शुभगुणवारिका (अश्याः) प्राप्नुयाः (ससस्य) स्वपतः (चर्मन्) चर्मणि (अधि) उपरि (चारु) सुन्दरम् (पृश्नेः) अन्तरिक्षस्य (अग्ने) पुरस्तात् (रुपः) आरोपणकर्तुः । अत्र कर्तरि क्प् । (आरुपितम् जवारु) जबमानमारूढम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे कन्ये यस्य ससस्य चर्मन् चारु जबारुपितं पृश्नेरभ्यस्ति तदग्नेऽधिरुपः कृत्वा पुनती धीतिः समना सती तमिदेव समानं पतिं न्वेवाश्याः ॥ ७ ॥

भावार्थः—यदि कन्या स्वसदृशं वरं ब्रह्मचारी स्वतुल्यां कन्याश्चोपयच्छेत्सर्वान्तरिक्षस्य मध्य ईश्वरेण स्थापितः सविता चन्द्रो नक्षत्राणीव सुशोभते ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे कन्ये जिस (ससस्य) शयन करते हुए के (चर्मन्) चमड़े में (चारु) सुन्दर (जवारु) वेग करता हुआ वा आरूढ़ (आरुपितम्) आरोपण दिया गया वा जो (पृश्नेः) अन्तरिक्ष के (अभि) सब ओर है उसके (अग्रे) आगे (अधि, रूपः) अधिरोपण करनेवाले की (क्त्वा) उत्तम बुद्धि से (पुनती) भिताके सम्बन्धसे पवित्र करती हुई (धीतिः) उत्तम गुणों के धारण करने वाली (समना) तुल्य हुई (तम्) (इत्) उसी (समानम्) समान पति को (नु, एव) शीघ्र ही (अश्याः) प्राप्त हो ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो कन्या अपने समान वर और ब्रह्मचारी अपने तुल्य कन्या के साथ विवाह करे तो अन्तरिक्ष के मध्य में ईश्वर से स्थापित सूर्य चन्द्रमा और नक्षत्रों के तुल्य शोभित होते हैं ॥ ७ ॥

अथ प्रच्छक विषयमाह ॥

अव प्रच्छक विषयको अगले मन्त्र में कहते हैं ॥

**प्रवाच्यं वचसः किं मे अस्य गुहा हितमुप निणिग्धन्ति ।
यदुस्त्रियाणामपवारिव वृन्पाति प्रियं रूपो अग्रं पदं वेः ॥ ८ ॥**

प्रवाच्यम् । वचसः । किम् । मे । अस्य । गुहा । हितम् । उप । निणिक् ।
वदन्ति । यत् । उस्त्रियाणाम् । अप । वाऽऽव । वृन् । पाति । प्रियम् । रूपः ।
अग्रम् । पदम् । वेरितिः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(प्रवाच्यम्) प्रकर्षेण वक्तुं योग्यम् (वचसः) वचनस्य (किम्) (मे) मम (अस्य) जनस्य (गुहा) बुद्धौ (हितम्) स्थितम् (उप) (निणिक्) नितरां शुन्धति (वदन्ति) (यत्) (उस्त्रियाणाम्) गवाम् (अप) (वारिव) जलमिव (वृन्) आपवृणोति (पति) (प्रियम्) कमनीयम् (रूपः) पृथिव्याः । रूप इति पृथिवीनाम । निर्घ० १ । १ । (अग्रम्) (पदम्) (वेः) पक्षिणः ॥ ८ ॥

अन्वयः—ये मेऽस्य च वचसो गुहा हितं प्रवाच्यं निणिक्किमुपवदन्ति यदुस्त्रियाणां वारिव वेरग्रं पदमिव रूपः प्रियमपवृन् कश्चितत्पाति ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो ममास्य च जनस्य बुद्धौ स्थितं चेतनं किमस्ति कीदृशं यत्पशूनां पालकं जलमिव रक्षति सर्वेभ्यः प्रियं दृश्यते । यदाऽऽकाशे पक्षिणः पदमिव गुप्तमस्ति तद्विज्ञानायाऽस्मान्प्रति भवन्तः किं ब्रुवन्तु ॥ ८ ॥

पदार्थः—जो (मे) मेरे और (अस्य) इस जन के (वचसः) वचन के सम्बन्ध में (गुहा) बुद्धि में (हितम्) स्थित (प्रवाच्यम्) प्रकर्षता से कहने योग्य (निष्णिक्) अत्यन्त शुद्ध करने वाले को (किम्) क्या (उप, वदन्ति) समीप में कहते हैं (यत्) जो (उस्त्रियाणाम्) गौओं के (वारिव) जल के सदृश वा (वेः) पत्नी के (अग्रम्) ऊंचे (पदम्) स्थान के सदृश (रूपः) पृथिवी के (प्रियम्) सुन्दर भाग को (अप, व्रन्) घेरता है कौन इन दोनों को (पाति) पाञ्जन करता है ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो ! मेरी और इस जन की बुद्धि में वर्तमान चेतन क्या और कैसा है जो पशुओं के पालन करने वाला जल के सदृश रक्षा करता और सब से प्रिय देख पड़ता है । और जो आकाश में पत्नी के पैर के सदृश गुप्त है उस के विज्ञान के लिये हम लोगों के प्रति आप लोग क्या कहते हो ॥ ८ ॥

अथ समाधातुविषयमाह ॥

अथ समाधाता के वि० ॥

इदमु त्पन्महिं महामनीं ऊं यदुस्त्रिया सचत पूर्व्यं गौः । ऋतस्य पदे अधि दीधानं गुहा रघु रघुयद्विवेद ॥ ६ ॥

इदम् । ऊम् इति । त्यत् । महिं । महाम् । अनीकम् । यत् । उस्त्रिया । सचत । पूर्व्यम् । गौः । ऋतस्य । पदे । अधि । दीधानम् । गुहा । रघु-स्यत् । रघुयत् । विवेद ॥ ६ ॥

पदार्थः—(इदम्) (उ) (त्यत्) तत् (महि) महत् (महाम्) महताम् । अत्र छान्दसो वर्णलोपो वेति तलोपः । (अनीकम्) सैन्यमिव (यत्) (उस्त्रिया) क्षीरादिप्रदा (सचत) प्राप्नुत (पूर्व्यम्) पूर्वैर्निष्पादितम् (गौः) (ऋतस्य) सत्यस्य (पदे) स्थाने (अधि) (दीधानम्) (गुहा) बुद्धौ (रघुयत्) सद्यः स्यन्दमानम् (रघुयत्) सद्योगन्त्री (विवेद) वेत्ति ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे जिज्ञासवो यन्महामनीकं महि ऋतस्य पदे यदीधानं गुहा रघुयत्-पूर्व्यं रघुयद्विवेद त्यदिदमु उस्त्रिया गौरिवाधि यूयं सचत ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे श्रोतारो जना यद्बुद्धिप्रेरकं मन्दशीघ्रगामि सत्यस्य परमेश्वरस्य मध्ये प्रकाशमानं बलिष्ठं सैन्यमिव वीर्यवद्वत्सं सुखयन्ती गौरिव सुखप्रदं वस्त्वस्ति तदेव युष्माकं स्वरूपमस्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे जिज्ञासुजनो (यत्) जो (महाम्) बड़ों की (अनीकम्) सेना के सदृश (महि) बड़ा वा (ऋतस्य) सत्य के (पदे) स्थान में जो (दीधानम्) प्रकाशित होता हुआ विद्यमान है उस को (गुहा) बुद्धि में (रघुयत्) शीघ्र हिलते हुए के समान (पूर्व्यम्) पूर्वजनों से उत्पन्न किये गए के समान (रघुयत्) शीघ्र जाने वाली (विवेद) जानती है (त्यत्, इदम्, उ) उस ही (वस्त्रिया) दुग्ध आदि की देने वाली (गौः) गौ के सदृश (अधि) अधिक आप लोग (सचत) प्राप्त हूजिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे श्रोताजनो ! जो बुद्धि की प्रेरणा करने मन्द और शीघ्र चलने वाला सत्य परमेश्वर के मध्य में प्रकाशमान बलिष्ठ वाज पत्नी के सदृश पराक्रम वाले बछड़े को सुख देती हुई गौ के सदृश सुख देने वाला वस्तु है वही आप लोगों का स्वरूप है ॥ ६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को० ॥

अथ युतानः पित्रोः सचासामनुत गुह्यं चारु पृश्नेः । मातृवपदे परमे अन्ति षड्वर्त्तणः शोचिषः प्रयतस्य जिह्वा ॥ १० ॥ २ ॥

अथ । युतानः । पित्रोः । सचा । आसा । अमनुत । गुह्यम् । चारु । पृश्नेः । मातुः । पदे । परमे । अन्ति । सत् । गोः । वृष्णः । शोचिषः । प्रयतस्य । जिह्वा ॥ १० ॥ २ ॥

पदार्थः—(अथ) अथ (युतानः) प्रकाशमानः (पित्रोः) जनकयोः (सचा) सत्येन (आसा) आस्येन (अमनुत) विजानीत (गुह्यम्) गुप्तम् (चारु) सुन्दरम् (पृश्नेः) अन्तरिक्षस्य मध्ये (मातुः) मातृवद्वर्त्तमानस्य (पदे) प्रापणीये (परमे) उत्कृष्टे (अन्ति) समीपे (सत्) वर्त्तमानम् (गोः) (वृष्णः) वर्षकस्य (शोचिषः) प्रकाशमानस्य (प्रयतस्य) प्रयत्नं कुर्वतः (जिह्वा) वाणी ॥ १० ॥

अन्वयः—हे जिज्ञासवोऽथ यः पित्रोर्युतानः सचासा परमे मातृवपदेऽन्ति षड्वर्त्तण इव शोचिषः प्रयतस्य जिह्वेव यत्पृश्नेश्चारु गुह्यमस्ति तज्जीवस्वरूपममनुत ॥ १० ॥

मावार्थः—यथा छावापृथिव्योर्मध्ये वर्त्तमानस्सूर्यः सुशोभितोऽस्ति यथा विदुषो वाणी विद्याप्रकाशिका वर्तते यथाऽन्तरिक्षं कस्मादपि दूरे न भवति तथैव स्वात्मवस्तु परमात्मा च सन्निकटे वर्त्तत इति वेदनीयम् ॥ १० ॥

पदार्थः—हे जिज्ञासुजनो ! (अध) इस के अनन्तर जो (पित्रोः) माता और पिता की उत्तेजना से (द्युतानः) प्रकाशमान (सचा) सत्य (आसा) मुख से (परमे) उत्तम (मातुः) माता के सदृश वर्त्तमान के (पदे) प्राप्त होने योग्य स्थान में (अन्ति) समीप (सत्) वर्त्तमान (गोः) गौ और (वृष्णः) वृष्टि करने वाले के सदृश (शोचिषः) प्रकाशमान (प्रयत्नस्य) प्रयत्न करते हुए की (जिह्वा) वाणी के सदृश जो (पभेः) अन्तरिक्ष के मध्य में (चारु) सुन्दर (गुह्यम्) गुप्त है उस जीवस्वरूप को (अमनुत) जानिये ॥ १० ॥

मावार्थः—जैसे अन्तरिक्ष और पृथिवी के मध्य में वर्त्तमान सूर्य उत्तम प्रकार शोभित है और जैसे विद्वान् की वाणी विद्या का प्रकाश करने वाली है और जैसे अन्तरिक्ष किसी से भी दूर नहीं है वैसे ही उत्तम अपना आत्मारूप वस्तु और परमात्मा समीप में वर्त्तमान है ऐसा जानना चाहिये ॥ १० ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ॥

ऋतं वोचे नमसा पृच्छ्यमानस्तथाशसा जातवेदी यदोदम् ।
त्वमस्य जयसि यद् विश्वं दिवि यदु द्रविणं यत्पृथिव्याम् ॥ ११ ॥

ऋतम् । वोचे । नमसा । पृच्छ्यमानः । तव । आशसा । जातवेदः ।
यदि । इदम् । त्वम् । अस्य । जयसि । यत् । ह । विश्वम् । दिवि । यत् ।
ऊँऽइति । द्रविणम् । यत् । पृथिव्याम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(ऋतम्) सत्यम् (वोचे) वदेयमुपदिशेयं वा (नमसा) सत्कारेण (पृच्छ्यमानः) (तव) (आशसा) समन्तात्प्रशंसितेन (जातवेदः) जातप्रज्ञान (यदि) चेत् (इदम्) (त्वम्) (अस्य) (जयसि) निवससि (यत्) (ह) किल (विश्वम्) सर्वम् (दिवि) प्रकाशमाने परमात्मनि सूर्ये वा (यत्) (उ) (द्रविणम्) द्रव्यम् (यत्) (पृथिव्याम्) ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे जातवेदो यदि त्वं यद् दिवि विश्वं द्रविणं यत्पृथिव्यां यद् वाय्वा-
दिषु वर्तते यत्र त्वं क्षयसि तस्यास्य तवाऽऽशसा नमसा पृच्छयमानोऽहं तर्हीदमृतं
त्वां प्रतिबोचे ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यद् ब्रह्म सर्वत्र व्याप्तमस्ति यत्र सर्वं वसति तत्सत्यस्वरूपं
युष्मान्प्रत्यहमुपादिशामि तदेवोपाध्वम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) ज्ञानसे विशिष्ट (यदि) यदि आप (यत्) जो
(ह) निश्चयकर (दिवि) प्रकाशमान परमात्मा वा सूर्य में (विश्वम्) सम्पूर्ण
(द्रविणम्) द्रव्य और (यत्) जो (पृथिव्याम्) पृथिवी में (यत्) जो (उ)
और वायु आदि में वर्तमान है और जिसमें (त्वम्) आप (क्षयसि) रहते हो
उस (अस्य) इन (तव) आपके (आशसा) सब प्रकार प्रशंसित (नमसा)
सत्कार से (पृच्छयमानः) पूछा गया मैं तो (इदम्) इस (ऋतम्) सत्य को
आपके प्रति (बोचे) कहूँ वा उपदेश करूँ ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो ब्रह्म सब स्थान में व्याप्त है और जिसमें सम्पूर्ण
पदार्थ वसते हैं उस सत्यस्वरूप का आप लोगों के प्रति मैं उपदेश करता हूँ उसी की
उपासना करो ॥ ११ ॥

पुनः प्रच्छकविषयमाह ॥

फिर प्रच्छकविषय को० ॥

किं नो अस्य द्रविणं कञ्च रत्नं वि नो बोचो जातवेदश्चिकि-
त्त्वान् । गुहाध्वनः परमं यन्नो अस्य रेकु पदं न निदाना अगन्म ॥ १२ ॥

किम् । नः । अस्य । द्रविणम् । कत् । ह । रत्नम् । वि । नः । बोचः ।
जातवेदः । चिकित्वान् । गुहा । अध्वनः । परमम् । यत् । नः । अस्य ।
रेकु । पदम् । न । निदानाः । अगन्म ॥ १२ ॥

पदार्थः—(किम्) प्रश्ने (नः) अस्माकम् (अस्य) संसारस्य मध्ये (द्रवि-
णम्) यशः (कत्) कदा (ह) किल (रत्नम्) धनम् (वि) (नः) अस्मान् (बोचः)
उपदिशेः (जातवेदः) जातविद्य (चिकित्वान्) विवेकी (गुहा) बुद्धेः (अध्वनः)
मार्गस्य (परमम्) प्रकृष्टं प्रापणीयम् (यत्) (नः) अस्माकम् (अस्य) (रेकु)
शङ्कितम् (पदम्) प्रापणीयम् (न) इव (निदानाः) निन्दां कुर्वाणाः (अगन्म) ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे जातवेदश्चिकित्वाँस्त्वमस्य नः किं द्रविणं किं रत्नमस्तीति नः कंच विबोचः । यद्गुहाऽध्वनः परमं प्राप्तान्नोऽस्मान् रेकु पदं न नोऽस्मान्निदाना अस्य संसास्य मध्ये स्युस्तान्विहायाऽगन्म तत्किमिति ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे विद्वांसोऽस्मासु किं यशः किं रमणीयं वस्तु के चाऽस्माकं निन्दकाः किं च शङ्कनीयं वस्तु किं च प्रापणीयं पदमस्तीत्युत्तराणि ब्रूत ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) विद्यायुक्त (चिकित्वान्) विचारशील आप (अस्य) इस संसार में (नः) हम लोगों का (किम्) क्या (द्रविणम्) यश और (किम्) क्या (रत्नम्) धन है ऐसा (नः) हम लोगों को (कत्, ह) कभी (वि, बोचः) उपदेश कीजिये (यत्) जो (गुहा) बुद्धि के (अध्वनः) मार्ग के (परमम्) उत्तम प्राप्त होने योग्य को प्राप्त हुए (नः) हम लोगों को (रेकु) शङ्कायुक्त (पदम्) प्राप्त होने योग्य स्थान के (न) तुल्य (नः) हम लोगों की (निदानाः) निन्दा करते हुए (अस्य) इस संसार के मध्य में हों उन को त्याग के (अगन्म) प्राप्त हुए वह क्या है ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—हे विद्वानो ! हम लोगों में क्या यश क्या सुन्दर वस्तु और कौन लोग हम लोगों की निन्दा करने वाले और क्या शङ्का करने योग्य वस्तु और क्या प्राप्त होने योग्य स्थान है इन के उत्तर कहो ॥ १२ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उन्हीं विषय को० ॥

का मर्यादा वयुना कद्ध वाममच्छा गमेम रघवो न वाजम् ।
कदा नो देवीरमृतस्य पत्नीः सूरौ वर्येण ततननुषासः ॥ १३ ॥

का मर्यादा । वयुना । कत् । ह । वामम् । अच्छ । गमेम । रघवः । न । वाजम् । कदा । नः । देवीः । अमृतस्य । पत्नीः । सूरः । वर्येण । ततनन् ।
उषसः ॥ १३ ॥

पदार्थः—(का) (मर्यादा) (वयुना) कर्माणि (कत्) कदा (ह) खलु (वामम्) प्रशस्तवस्तु (अच्छ) सम्यक् । अत्र संहितायामिति दीर्घः । (गमेम)

प्राप्नुयाम् (रघवः) सद्यःकारिणः (न) इव (वाजम्) विज्ञानम् (कदा) (नः)
अस्मान् (देवीः) देदीप्यमानाः (अमृतस्य) नाशरहितस्य (पत्नीः) स्त्रीवद्वर्त्तमानाः
(सूरः) सूर्यः (वरुणः) (ततनन्) तनिष्यन्ति (उषासः) प्रभातान् ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो नोऽस्माकं का मर्यादा कानि वयुना रघवो वाजं वामं
कदाच्छगमेम कदा सूर्योऽमृतस्य देवीः पत्नीरुषासो न इव वरुणं ततनन् ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—मनुष्या आसविद्वांसं मनुष्येण कर्त्तव्यानि कर्माणि
प्रापणीयं पदं पृच्छेयुर्भवान् सूर्ये प्रातर्वेलामिवाऽस्मान् कदा विदुषः सम्पादयिष्यतीति
पृच्छेयुः ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे विद्वांसो (नः) हम लोगों की (का) कौन (मर्यादा) प्रतिष्ठा
और कौन (वयुना) कर्म हम लोग (रघवः) शीघ्र करने वालों के (वाजम्)
विज्ञान और (वामम्) उत्तम वस्तु को (कदा) कभी (अच्छ) उत्तम
प्रकार (गमेम) प्राप्त होवें और (कदा) कब (सूरः) सूर्य (अमृतस्य)
नाशरहित काज की (देवीः) प्रकाशमान (पत्नीः) स्त्रियों के सदृश वर्त्तमान
(उषासः) प्रातर्वेलाओं के (न) सदृश आप (वरुणः) तेज से (ततनन्)
विस्तृत करेंगे ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—मनुष्य लोग यथार्थवादी विद्वान् से मनुष्य
के करने योग्य कर्मों और प्राप्त होने योग्य स्थान को पूछें कि आप सूर्य में प्रातःकाल
के सदृश हम लोगों को कब विद्वान् करोगे ऐसा पूछें ॥ १३ ॥

अथ समाधातुविषयमाह ॥

अथ समाधाता के विषय को अगले० ॥

अग्निरेण वचसा फल्ग्वेन प्रतीत्येन कृधुनानृपासः । अधा ते
अग्ने । किमिहा वदन्त्यनायुधाम् आसता सचन्ताम् ॥ १४ ॥

अग्निरेण । वचसा । फल्ग्वेन । प्रतीत्येन । कृधुना । अतृपासः । अध ।
ते । अग्ने । किम् । इह । वदन्ति । अनायुधासः । आसता । सचन्ताम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अग्निरेण) अरमणीयेन (वचसा) वचनेन (फल्ग्वेन) महता
(प्रतीत्येन) प्रतीतौ भवेन (कृधुना) हस्वेनाऽल्पेन (अतृपासः) अतृप्ताः सन्तः

(अथ) अथ । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (ते) (अग्ने) विद्वन् (किम्) (इह) अस्मिन् संसारे जन्मनि वा । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (वदन्ति) (अनायुधासः) अविद्यमानायुधाः (आसता) अवर्त्तमानेन । अत्रान्येषामपीत्याद्यचो दीर्घः (सचन्ताम्) प्राप्नुवन्तु ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् येऽनिर्रेण प्रतीत्येन फल्ग्वेन कृधुना वचसाऽतृपास आसताऽनायुधास इवेह किं वदन्यध ते किं सचन्तामित्यस्योत्तरं ब्रूत ॥ १४ ॥

भावार्थः—यदि श्रोतार उपदेशेन प्राप्तोत्तराः सन्तुष्टा न स्युस्ते तावत्पृच्छन्तु यदा प्राप्तसमाधानाः स्युस्तदा तत्कर्मारम्भन्ताम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष जो (अनिर्रेण) नहीं रमने योग्य (प्रतीत्येन) प्रतीति में प्रसिद्ध हुए (फल्ग्वेन) बड़े (कृधुना) छोटे (वचसा) वचन से (अतृपासः) अतृप्त होते हुए (आसता) नहीं वर्त्तमान बल आदि से (अनायुधासः) बिना शस्त्र अस्त्र वालों के सदृश (इह) इस संसार वा इस जन्म में (किम्) क्या (वदन्ति) कहते हैं (अथ) इसके अनन्तर (ते) आपके लिए किसे (सचन्ताम्) प्राप्त होवें इसका उत्तर कहिये ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो श्रोता लोग उपदेश से उत्तर को प्राप्त हुए सन्तुष्ट न होवें वे तब तक पुँछें जब कि समाधान को प्राप्त होवें तब उस कर्म का आरम्भ करें ॥ १४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को० ॥

अस्य श्रिये समिधानस्य वृष्णो वसोरनीकं दम् आ रुरोच ।
रुशद्वसानः सुदृशीकरूपः क्षितिर्न राया पुरुवारो अद्यौत् ॥ १५ ॥ ३ ॥

अस्य । श्रिये । समुद्धानस्य । वृष्णः । वसोः । अनीकम् । दमे । आ ।
रुरोच । रुशत् । वसानः । सुदृशीकरूपः । क्षितिः । न । राया । पुरुवारः ।
अद्यौत् ॥ १५ ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अस्य) वर्त्तमानस्य (श्रिये) शोभनायै लक्ष्यै वा (समिधानस्य) वेदीप्यमानस्य (वृष्णः) वलिष्ठस्य (वसोः) वासयितुः (अनीकम्) सैन्यम् (दमे) गृहे (आ) समन्तात् (रुरोच) रोचते (रुशत्) सुन्दरं रूपम् (वसानः) प्राप्तः

(सुदृशीकरूपः) सुष्ठु दर्शनीयस्वरूपः (क्षितिः) पृथिवी (न) इव (राया) धनेन
(पुरुवारः) बहुभिर्धरणीयस्वरूपः (अद्यौत्) प्रकाशते ॥ १५ ॥

अन्वयः—यो रुशद्वसानः सुदृशीकरूपः पुरुवारो राया क्षितिर्नाद्यौत् यस्य
समिधानस्य वृष्णो वसो राज्ञो दमे श्रियेऽनीकमारोच । तस्या अस्य सर्वाणि समा-
धानानि सुखानि च भवन्ति ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये सुरूपवन्तः पृथिवीवत् क्षमादिगुणा बहुप्रतिष्ठि-
ताश्चक्रवर्तिराज्यधिया सुशोभिताः सन्तः सुशिक्षितां महाबलवतीं महतीं सेनामुन्न-
यन्ति तेषामेव चक्रवर्तिराज्यं संभाव्यते नेतरेषामिति ॥ १५ ॥

अत्राऽग्निमेधाविराजाऽध्यापकोपदेशकप्रच्छकसमाधातृगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्व-
सूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति पञ्चमं सूक्तं तृतीयो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—जो (रुशत्) सुन्दर रूप को (वसानः) प्राप्त (सुदृशीकरूपः)
उत्तम प्रकार देखने योग्य स्वरूप से युक्त (पुरुवारः) सब से स्वीकार करने योग्य
स्वरूप से शोभित तथा (राया) धन से (क्षितिः) पृथिवी के (न) समान
(अद्यौत्) प्रकाशित होता है जिस (समिधानस्य) प्रकाशमान (वृष्णः) बलिष्ठ
(वसोः) वसाने वाले राजा के (दमे) गृह में (श्रिये) शोभा वा लक्ष्मी के
लिये (अनीकम्) सेना (आ) सब प्रकार (आरोच) सुन्दर है उस सेना के
और (अस्य) इस वर्तमान राजा के संपूर्ण समाधान और सुख होते हैं ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जो अच्छे रूपवान् पृथिवी के सदृश
क्षमा आदि गुण वाले और प्रतिष्ठित चक्रवर्ती राजाओं की लक्ष्मी से शोभित हुए
उत्तम प्रकार शिक्षित बड़ी बलवती बड़ी सेना को बढ़ाते हैं उनका ही चक्रवर्ती राज्य
संभावित होता है औरों का नहीं ॥ १५ ॥

इस सूक्त में बुद्धिमान् राजा अध्यापक उपदेशक प्रभक्तों और समाधानकर्त्ता
के गुण वर्णन करने से इस सूक्त के अर्थ की इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ
सङ्गति जानना चाहिये ॥

यह पांचवां सूक्त और तीसरा वर्ग समाप्त हुआ ॥

ओ३म्

अथैकादशर्चस्य षष्ठस्य सूक्तस्य वामदेव ऋषिः । अग्निदेवता । १ । ३ ।

५ । ६ । ११ विराट् त्रिष्टुप् । ७ निचृत्त्रिष्टुप् । १० त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः । २ । ४ । ६ भुरिक् पङ्क्तिः । ६ स्वराद पङ्क्ति-

श्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषयमाह ॥

अब ग्यारह ऋचा वाले छठे सूक्त का प्रारम्भ है उसके प्रथम मन्त्र में विद्वानों के विषय को कहते हैं ॥

ऊर्ध्व ऊ षु षो अध्वरस्य होतरग्ने तिष्ठ देवताता यजीयान् ।
त्वं हि विश्वमभ्यसि मन्म प्र वेधसश्चित्तिरसि मनीषाम् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः । ऊँ इति । सु । नः । अध्वरस्य । होतः । अग्ने । तिष्ठ । देव-
ताता । यजीयान् । त्वम् । हि । विश्वम् । अभि । असि । मन्म । प्र । वेधसः ।
चित् । तिरसि । मनीषाम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(ऊर्ध्वः) उपर्युपविष्टाता (उ) वितर्क (सु) शोभने (नः)
अस्माकम् (अध्वरस्य) अहिंसनीयस्य धर्म्यस्य व्यवहारस्य (होतः) दातः (अग्ने)
पावक इव विद्वन् (तिष्ठ) (देवताता) देवतातौ (यजीयान्) अतिशयेन यथा
(त्वम्) (हि) यतः (विश्वम्) सर्वे जगत् (अभि) आभिमुख्ये (असि) भवसि
(मन्म) विज्ञानम् (प्र) (वेधसः) मेधाविनो विपश्चितः (चित्) एव (तिरसि)
तरसि (मनीषाम्) प्रज्ञाम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे होतरग्ने त्वं हि देवताता यजीयान्नोऽध्वरस्योर्ध्वो वेधसो विश्वं
मन्माऽभ्यसि मनीषां चित् तिरसि स उ सुप्रतिष्ठ ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये विदुषां सकाशाद्विद्याः प्राप्य सर्वस्य रक्षकाः प्रज्ञाप्र-
दातारः स्युस्तेषामेव प्रतिष्ठां कुरुत ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (होतः) दानकर्ता (अग्ने) अग्नि के सदृश विद्वान् (हि)
मिससे (त्वम्) आप (देवताता) विद्वानों की पङ्क्ति में (यजीयान्) अत्यन्त
यजन करने वाले (नः) हम लोगों के (अध्वरस्य) नहीं हिंसा करने योग्य

धर्मयुक्त व्यवहार के (ऊर्ध्वः) ऊपर अधिष्ठाताजन (वेधसः) बुद्धिमान् विद्वान् के सम्बन्ध में (विश्वम्) सम्पूर्ण जगत् और (मन्म) विज्ञान के (अभि) सन्मुख (असि) होते और (मनीषाम्, चित्) उत्तम बुद्धि ही के (तिरसि) पार होते हो (उं, सु, प्र, तिष्ठ) सो ही स्थित हूजिये ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो लोग विद्वानों के समीप से विद्याओं को प्राप्त होकर सब के रक्षा करने और बुद्धि देने वाले हों उन्हें उन्हीं लोगों की प्रतिष्ठा करो ॥ १ ॥

अथ विदुषां कर्त्तव्यमाह ॥

अथ विद्वानों के कर्त्तव्य को अ० ॥

अमूरो होता ऋसादि विद्वन्निर्मन्द्रो विदथेषु प्रचेताः ।
ऊर्ध्वं भानुं सवितेव अश्वमेतेव धूमं स्तभायद्दुष्याम् ॥ २ ॥

अमूरः । होता । नि । असादि । विदु । अग्निः । मन्द्रः । विदथेषु ।
प्रचेताः । ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविताऽइव । अश्वेत् । मेताऽइव । धूमम् ।
स्तभायत् । उप । द्याम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(अमूरः) अमूरो विद्वान् सन् । अत्र वर्ण्यत्ययेन ढस्य रः (होता) आदाता (नि) (असादि) (विदु) प्रजासु (अग्निः) पावक इव (मन्द्रः) आनन्दप्रदः (विदथेषु) सङ्ग्रामेषु (प्रचेताः) प्राज्ञः प्रज्ञापकः (ऊर्ध्वम्) उपरिस्थम् (भानुम्) किरणम् (सवितेव) सूर्य इव (अश्वेत्) आश्रयेत् (मेतेव) प्रमातेव (धूमम्) (स्तभायत्) स्तभ्नाति (उप) (द्याम्) प्रकाशम् ॥ २ ॥

अन्वयः—मनुष्यैर्गोऽमूरो होता विदु विदथेष्वग्निरिव मन्द्रः प्रचेता द्याम्-ऊर्ध्वं भानुं सवितेव धूमं मेतेव स्तभायन् न्यायमश्वेत् स एव राज्यकर्मण्युपन्यसादि निषाद्येत तर्हि पुष्कलं सुखं प्राप्येत ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यदि मनुष्याः सूर्यवत्प्रतापिनमग्निवद्दुष्टप्रदाहकं न्यायवित्रयाभ्यां प्रजासु चन्द्र इव संग्रामे विजेतारं राजानं संस्थापयेयुस्तर्हि कदाचिद्दुःखं न प्राप्नुयुः ॥ २ ॥

पदार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो (अमूरः) मूर्खपन से रहित विद्वान् जन होता हुआ (होता) ग्रहण करने वाला (विदु) प्रजाओं और (विदथेषु)